

Osmanlı Arşivlerinde II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devleti'nden İran'a Göçler

Ersin AKSOY* & Harun ÇOBAN**

Öz

Sultan II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti hem göç alan hem de göç veren bir ülke haline gelmiştir. Bu dönemde göç olayları, siyasi ve sosyolojik faktörlerin etkisiyle artmıştır. Literatürde dışa yönelik göç hareketleri konusunda bir boşluk gözlemlenmektedir. Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nden İran'a yönelik göç hareketlerini tetikleyen yerel ve uluslararası dinamikleri incelemekte ve iki ülke siyasetine olan etkilerini Osmanlı arşivlerinden yararlanarak tartışmaktadır. Osmanlı Devleti ile uluslararası aktörler arasındaki savaşlar, özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında İran'a göç olgusunu etkileyen temel faktörlerden biri olmuştur. Yerel yönetimlerin aşiretlere müdahale etmesi ve İran'ın Osmanlı topraklarındaki propaganda faaliyetleri de göç hareketlerine yol açan diğer etkenlerdir. II. Abdülhamid, Osmanlı coğrafyasındaki sorunları fark ederek bazı politikalar geliştirmiştir. Doğu Anadolu'daki kalabalık aşiretlerle iş birliği yaparak, Şii ve Ermeni tehditlerini kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Ayrıca, Osmanlı-İran sınırındaki konargöçer aşiretlerin sürekli yer değiştirmesi, demografi ve sınır güvenliği açısından önemli bir gündem oluşturmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İran, Göç, Sultan II. Abdülhamid, Savaşlar.

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, aksoyersin07@gmail.com, İstanbul, Türkiye. ORCID: 0009-0007-2204-7888.

** Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, harun.coban@erzurum.edu.tr, Erzurum, Türkiye, ORCID: 0000-0003-4017-3689.

Common Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

Migrations From the Ottoman Empire to Iran During the Period of Abdulhamid II in the Ottoman Archives

Ersin AKSOY* & Harun ÇOBAN**

Abstract

During the reign of Sultan Abdülhamid II, the Ottoman Empire became a country that both received and gave migration. In this period, migration increased under the influence of political and sociological factors. The existing literature on outward migration movements is limited. The purpose of this study is to analyse the local and international dynamics that triggered migration movements from the Ottoman Empire to Iran. In addition, the study will discuss their impact on the politics of the two countries by using Ottoman archives. The wars between the Ottoman Empire and international actors have been one of the main factors affecting the phenomenon of migration to Iran, especially after the Ottoman-Russian War of 1877-1878. The intervention of local governments in nomadic tribes and Iran's propaganda activities in the Ottoman lands were other factors that led to migration movements. Abdülhamid II recognized the problems in the Ottoman geography and developed some policies. He tried to keep the Shiite and Armenian threats under control by cooperating with the populous tribes in Eastern Anatolia. Moreover, the constant displacement of nomadic tribes along the Ottoman-Iranian border created an important agenda in terms of demography and border security.

Keywords: Ottoman, Iran, Migration, Sultan Abdul Hamid II, Wars.

* Dr., Independent Researcher, aksoyersin07@gmail.com, İstanbul, Türkiye. ORCID: 0009-0007-2204-7888.

* Asst. Prof., Erzurum Technical University, Faculty of Letter, Department of History, harun.coban@erzurum.edu.tr, Erzurum, Türkiye, ORCID: 0000-0003-4017-3689.

1. Giriş

Sultan II. Abdülhamid iktidara geldiğinde, Osmanlı Devleti önemli bir coğrafyayı kontrolünde bulunduruyordu. II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı Devleti'nin hem göç alan hem de göç veren bir ülke konumuna geldiği bir dönemdir. Osmanlı topraklarındaki göç olayları, çeşitli siyasi ve sosyolojik faktörlerin etkisiyle 18. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren artmaya başlamıştır. Bu gelişmeleri ele alan bazı çalışmalar yapılmıştır (Akyüz, 2008; Barkan, 2015; Barut, 2018; Çoban, 2018; Dinç, 2020; Efe, 2018; Kami, 2013; Özhazar, 2024). Söz konusu araştırmalar, dönemin sosyal ve siyasi dinamiklerini anlama açısından önemli bir temel sağlasa da Osmanlı topraklarından dışarıya yönelik göç hareketlerine dair daha sınırlı ve yüzeysel bir yaklaşım sergilemiştir. Bu çalışma bu boşluğu doldurmak amacıyla Osmanlı Devleti'nden İran'a yönelik göç hareketlerini tetikleyen yerel ve uluslararası dinamikler ve diğer faktörleri ele almakta ve bu durumun iki ülke siyasetine etkisini tartışmaktadır.

Osmanlı Devleti ile diğer uluslararası aktörler arasındaki savaşlar ve çatışmalar, İran'a yönelik göç olgusunu etkileyen faktörlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından, Rusya'nın Balkanlar ve Doğu Anadolu'daki güç dengesini kendi lehine değiştirmesi, Osmanlı Devleti'nin bu bölgelerdeki otoritesini zayıflatmıştır. Osmanlı Devleti'nin gücünün azalması, dış güçlerin müdahaleleri ve iç politikada yaşanan sorunlar Osmanlı Devleti'nin dışarıya göç vermesini tetikleyen faktörleri oluşturmuyordu. Yerel yönetimlerin aşiretlere yönelik müdahaleleri ve bir kısım aşiretlerin işlediği suçlar İran'a göçe yol açan başlıca dinamiklerdi. İran'ın Osmanlı coğrafyasındaki propaganda faaliyetlerinden etkilenen kişi ve gruplar göç hareketlerine yol açan diğer bir önemli etken olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid Osmanlı coğrafyasında yaşanan sorunları ve bunun oluşturduğu güç boşluğunu fark ederek bazı politikalar geliştirmiştir. Doğu Anadolu'da kalabalık aşiretlerle gerçekleştirdiği iş birliğiyle Şiilerin ve Ermeni oluşturduğu tehditleri kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Osmanlı-İran sınırında konargöçer aşiretlerin sürekli yer değiştirmesi iki ülke demografisini etkilemesi hasebiyle ve sınır güvenliğini tehdit etmesi nedeniyle diğer bir önemli gündem haline gelmiştir.

Bu çalışma, Osmanlı Devleti’nde göç kavramının kapsamını, II. Abdülhamid dönemi göç hareketliliğini ve Osmanlı Devleti’nden İran’a gerçekleşen göçün iki ülke ilişkilerine etkisini analiz etmek amacıyla hazırlanmıştır. Çalışmada tarihsel araştırma yöntemi benimsenmiş olup, birincil ve ikincil kaynaklardan faydalanılmıştır. Öncelikle Osmanlı Devleti’nde göç olgusunun genel çerçevesini belirlemek amacıyla konuyla ilgili literatür taraması yapılmıştır. II. Abdülhamid dönemi göç hareketliliğinin ve Osmanlı yönetiminin buna yönelik politikalarının incelenmesinde Osmanlı Arşiv belgeleri temel kaynak olarak kullanılmıştır. Arşiv belgeleri, göç hareketlerinin sebepleri, devletin göçmenlere yönelik düzenlemeleri ve alınan tedbirler bağlamında analiz edilmiştir. Ayrıca Osmanlı-İran göç hareketliliği özelinde, iki devlet arasındaki diplomatik yazışmalar, resmî belgeler incelenerek göçün siyasi, sosyal ve ekonomik etkileri değerlendirilmiştir. Elde edilen veriler tarihsel bağlam içerisinde yorumlanmış ve Osmanlı Devleti’nin göç politikalarının uluslararası ilişkiler üzerindeki etkileri tartışılmıştır.

2. Osmanlı Devleti’nde Göç Olgusu

Tarih boyunca gönüllü ya da zorunlu olarak gerçekleşen göçler, günümüz dünyasının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Göç terimi, bireylerin veya toplumların toplumsal, ekonomik ya da siyasi sebeplerle bir ülkeden başka bir ülkeye veya bir yerleşim yerinden bir başka yerleşim yerine gitme eylemi olarak tanımlanmaktadır. Sosyologlar, göç olgusunu sebep, yön ve katılım gibi kategorilere ayırarak incelemişlerdir. Modern devlet anlayışında göçler, “iç göç” ve “dış göç” (içten dışa ve dıştan içe) şeklinde sınıflandırılmaktadır (İpek, 2014, s. 11).

Her ne kadar günümüzde göçlerin sebepleri genellikle ekonomik ve güvenlik faktörleri etrafında ele alınsa da tarihsel perspektiften bakıldığında, göç olgusunu yalnızca bu iki argüman çerçevesinde açıklamak zorluk arz etmektedir (Efe, 2018, s. 17). İçinde bulunulan siyasi ve sosyal konjonktüre göre göç ile gelen nüfus, bir genişleme, iskan ve imar politikası olarak karşımıza çıkabildiği gibi (Barkan, 2015, s. 11–13) belli bir bölgeye aynı soy ya da din grubu tarafından gerçekleştirilen yoğun göçlerin de demografik ve siyasi yapıyı yeniden şekillendiren önemli bir faktör olarak karşımıza çıktığı görülmüştür (Efe, 2018, s. 17).

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat dönemi öncesinde kullandığı göç kavramını, belgelerde “nefy, ıtlak, takip etmek, kovalamak, icla, tard, def etmek, inha, teb'id mütebaidin, nefy-ü icla, sarf-ü tahvil ve menfi” olarak görmekteyiz ve göçler hem ceza hem de iskan olarak uygulanmaktadır (Çoban, 2018, s. 142). Osmanlı Devleti de kuruluş ve yıkılış yıllarında farklı dinamiklere sahip göç dalgalarıyla karşı karşıya kalmıştır (Barkan, 2015, s. 22–25). Kuruluş yıllarında kendisinden önce Selçuklu Devleti'nde uygulanan göç politikası, başka bir deyişle varlığını sürdürme çabaları doğrultusunda kitlesel göç dalgalarından faydalanarak hem nüfusu artırmayı hem de toplumsal yapıyı çoğulcu ve heterojen tutmayı amaçlamıştır. Göçlerin Osmanlı topraklarına yönlendirilmesini hedefleyen bu göç politikalarının askeri, siyasi ve sosyal hedefleri bulunmaktaydı. İzlenen göç politikası, Rumeli'nin Türkleşmesi ve İslamlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca ülke içerisinde yaşanan iktidar mücadelesinde rakip bey ve sipahi grupların Rumeliye sürülmesine yol açmıştır (Barkan, 1953, s. 209–224). Dolayısıyla, bu politikalar yalnızca demografik kaygılarla şekillenmemiş, aynı zamanda imparatorluğun askeri, siyasi ve ekonomik reformlarını desteklemeyi amaçlayan stratejik bir araç olarak kullanılmıştır.

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise yaşanan siyasi gelişmeler neticesinde Osmanlı Devleti Rumeli, Kırım, Kafkasya ve Ortadoğu'dan yoğun göç almıştır (Erdem, 2014, s. 11). Yaşanan bu yoğun göçler, günümüz Türkiye'sinin demografisini şekillendirmiş (Efe, 2018, s. 20–23), diğer taraftan yaşanan bu göçler Osmanlı'da muhacirin komisyonlarının kurularak göçmen politikasının kurumsallaşmasını (Erdem, 2014, s. 69) ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin olgunlaşmasını (Uğurlu, 2022, s. 46) sağlayan önemli bir faktördür.

Özellikle Sultan II. Abdülhamid dönemi, dışarıdan Osmanlı topraklarına yönelik göç hareketlerinin imparatorluğun demografik, ekonomik ve siyasi yapısını derinden etkilediği bir süreç olarak öne çıkmaktadır. Balkanlar'dan gelen Müslüman nüfus, Rumeli bölgesinin demografik yapısını önemli ölçüde değiştirirken, Kafkasya ve Kırım'dan gelen göçmenler de Anadolu'nun demografik yapısında ciddi dönüşümlere neden olmuştur. Bununla birlikte Osmanlı'dan İran'a bazı göçler meydana gelmiştir.

3. Sultan II. Abdülhamid Dönemi Göçler

İstanbul'daki merkezi otoritenin sağladığı imtiyazlar doğrultusunda, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun feodal karaktere sahip özel statüsü, Tanzimat Dönemi'ne kadar devam etmiştir. Bu dönemde, padişah fermanlarıyla yurtluk ve ocaklık sistemi çerçevesinde gelir elde eden yerel beylerin hâkimiyeti sürmüştür. Ancak Tanzimat reformları ve yeni düzenlemelerle birlikte, Doğu Anadolu'daki geleneksel statülerin korunması imkânsız hale gelmiştir, zira merkezi otorite giderek güçlenmekteydi. 1870'te kabul edilen Vilayet Nizamnamesi ile bölgede yeni bir idari düzenlemeye gidilmiştir. Bu tür tedbirler sonucunda, Doğu Anadolu'daki yerel beylerin hâkimiyeti ve nüfuzları giderek azalmış, nihayetinde imtiyazlı statüler ortadan kaldırılarak beylik düzenine son verilmiştir. Bununla birlikte, Doğu Anadolu'da yerel otoritelerin ortadan kaldırılmasıyla oluşan otorite boşluğu, Bâb-ı Âli tarafından tam anlamıyla doldurulamamış ve bu durum, bölgede Ermeni faaliyetlerinin artmasına ve çeşitli huzursuzlukların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu gelişmeleri dikkate alan II. Abdülhamit, bölgedeki güçlü ve kalabalık aşiretleri, eski bey ve hanedanların rakibi olarak teşkilatlandırma yoluna gitmiştir (Kodaman, 1987, s. 11).

II. Abdülhamid'in uyguladığı bu politikanın temel amacı, birkaç önemli unsuru sağlamaktı. Öncelikle, aşiretlerle psikolojik bir bağlılık tesis ederek hilafet ve saltanata sadakatle bağlanmalarını sağlayarak merkezi otorite ile yerel güçler arasında iş birliği ile hem iç hem de dış tehditlere karşı Doğu Anadolu ve Irak'ta merkezi otoriteyi tesis etmeyi amaçlamıştır. İkinci olarak, Sünni aşiretleri destekleyerek İran'ın Şiilik propagandasına set çekmeyi amaçlamış, üçüncü olarak ise bölgedeki Ermeni faaliyetlerine karşı denge unsuru olarak aşiretlerin gücü kullanılarak yerel dengelerin kontrolü sağlanmaya çalışılmıştır (Işık, 2023, s. 460).

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından, Rusya, Balkanlar ve Doğu Anadolu'daki güç dengesini kendi lehine değiştirmiş ve aynı zamanda İngiliz çıkarlarını tehdit eden bir bölgesel güç haline gelmiştir. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi uyarınca, "Bab-ı Âli, Ermenilerin yaşadığı eyaletlerde, yerel ihtiyaçların gerektirdiği reformları gecikmeksizin gerçekleştirmeyi ve Ermenilerin güvenliğini Çerkezler ve Kürtlere karşı korumayı" taahhüt etmiştir. Bu reformların denetimi ise büyük devletlere bırakılmış, bu durum Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu üzerindeki egemenliğinin zayıflaması anlamına gelmiştir. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin

toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk ederek, Rusya'nın güneye ilerlemesini engellemek amacıyla, Avrupa'nın desteğini alacak bir Ermenistan devleti kurulmasını düşünmeye başlamıştır. Bu girişim, hem bölgedeki Rus etkisine karşı bir tampon oluşturmayı hem de İngiliz çıkarlarını güvence altına almayı hedeflemekteydi. Aynı dönemde İngiltere, Mısır ve Arap Yarımadası'nı kontrol etme planlarını da sürdürmekteydi (Kodaman, 1987, s. 25). Suriye toprakları üzerindeki Fransa'nın müdahalesi, bölgedeki siyasi dinamiklerin yeniden şekillenmesine yol açmıştır. Kudüs, tarihsel ve dini önemi nedeniyle sürekli olarak uluslararası gözlem altında kalan bir bölge olması hasebiyle, göçmenlerin yerleştirildiği alanların dışındaki bir konumda tutulmaya çalışılmıştır. Bu durum, hem politik hem de sosyal faktörlerle ilişkilidir. Ekonomik zorluklar da bu süreçte önemli bir etken olarak öne çıkmıştır (Özhazar, 2024, s. 1110).

1905-1907 yılları arasında, Karadeniz ve Doğu Anadolu vilayetlerinde meydana gelen bir dizi halk ve eşraf isyanı, dönemin taşra yönetimine karşı duyulan hoşnutsuzluğun bir yansıması olarak değerlendirilmektedir. Bu isyanlar, çeşitli koşullar ve sebeplerle ortaya çıkmış olmakla birlikte, genel itibarıyla merkezi otoritenin yerel yönetimlerle olan ilişkilerindeki sorunları ve halkın sosyal, ekonomik, ve siyasi taleplerinin karşılanmamasını göstermektedir. Taşra halkının ve eşrafının bu isyanlarla, mevcut yönetim biçimine karşı duydukları rahatsızlıkları dile getirmeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun maruz kaldığı yapısal dönüşüm sürecinin ve bölgesel dengesizliklerin bir sonucudur. İsyenlar sadece yerel meseleler olarak değil, aynı zamanda imparatorluğun genel siyasi iklimini etkileyen önemli toplumsal olaylardır (Çetinsaya, 2016, s. 398).

Sultan Abdülmecid'in tahta geçtiği 1839 yılından Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının sona erdiği 1909 yılına kadar geçen yaklaşık 70 yıllık süreçte, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki toprakları önemli ölçüde küçülmüştür. Bu dönemde, Osmanlı'nın Avrupa'daki toprakları yaklaşık 600.000 kilometrekareden 170.000 kilometrekareye düşerken, imparatorluk nüfusu 20 milyondan 4,5 milyona gerilemiştir. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu Avrupa topraklarının %70'inden fazlasını kaybetmiş, ticaret ve meslek sahibi nüfusunun ise %75'ini yitirmiştir (Efe, 2018, s. 23). Bu veriler, imparatorluğun yalnızca toprak kayıplarıyla değil, aynı zamanda ekonomik ve insan kaynakları açısından da ciddi bir gerileme yaşadığını göstermektedir. Göç politikaları, bu kayıpların telafisi ve imparatorluğun

askeri, politik ve ekonomik varlığını sürdürebilmesi için kritik bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı Devleti, Tanzimat Dönemi'ne kadar göçmen işlerine merkezi bir düzenleme getirmemişken, Kırım Savaşı sonrası kitlesel göçler, daha sistematik bir iskân politikasının gerekliliğini ortaya koymuş ve bu doğrultuda 1860 yılında “Muhacirin Komisyonu” kurulmuştur. Ancak, göç dalgalarının azalmasıyla birlikte bu merkezi yapı 1875'te feshedilmiş ve münferit göçler yerel idarelerce yönetilmeye devam edilmiştir (İpek vd., 2019, s. 141).

Sultan II. Abdülhamid döneminde gerçekleşen 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı), Osmanlı İmparatorluğu için büyük toprak kayıplarına ve kitlesel nüfus hareketlerine yol açan önemli bir tarihsel dönüm noktasıdır. Osmanlı'nın almış olduğu yenilgiyle beraber özellikle Balkanlar ve Kafkasya bölgelerinde yaşayan Müslüman nüfus, zorunlu göçe maruz kalmış ve Osmanlı topraklarına sığınmak zorunda kalmıştır. Söz konusu göç dalgaları, imparatorluğun demografik yapısında köklü değişiklikler yaratmış ve yeni göçmenlerin Osmanlı şehirlerine yerleşmesiyle sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda derin etkiler meydana gelmiştir. Daha çok Osmanlı topraklarına göç hareketleri görünmesinin yanı sıra Rusya'ya kaçan bazı Ermeniler Rus pasaportuyla Osmanlı topraklarına geri dönmüştü. Rusya siyasi ve ekonomik nedenlerden dolayı işine yarayacak kişilerin göçünü teşvik ederken ekonomik faaliyetlerde etkin olmayan ve yoksul olanların Osmanlı topraklarına göç etmesini istemişti (Bozkurt, 2021, s. 487; İpek vd., 2019, s. 141).

Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'na yönelen yoğun göçler, devletin idari ve altyapı sisteminde ciddi yükler oluşturmuş, iskân ve uyum sorunlarıyla karşılaşmıştır. Sultan II. Abdülhamid, göçmen sorunlarına daha etkili çözümler üretebilmek amacıyla feshedilen “Muhacirin Komisyonu”nu yeniden aktifleştirmiş, “İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu”nu kurarak bu meseleleri daha merkezi ve düzenli bir şekilde ele almayı hedeflemiştir (Barut, 2018, s. 170; İpek vd., 2019, s. 141). Göçmenlerin yerleştirilmesi ve entegrasyonunu amaçlayan bu komisyon, göç sürecini yönetmiş ve Osmanlı topraklarına gelen nüfusun düzenli bir şekilde yerleşmesine katkıda bulunmuştur.

Göçmenlerin imparatorluk içindeki yerleşim süreçleri, yalnızca sosyal ve demografik yapıyı değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda ekonomik ve kültürel dinamiklere de yeni bir boyut kazandırmıştır. Göçmenler, yerleş-

tikleri bölgelerde tarım, zanaat ve ticaret gibi alanlarda üretkenliğe katkı sağlamış, yeni kültürel öğelerin Osmanlı toplumuna entegrasyonunda önemli bir rol oynamıştır. Aynı zamanda Osmanlı Devleti göçmenleri yalnızca demografik kaygılarla değil ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda ortaya çıkan uyum hedefleri çerçevesinde yönlendirmeye çalışmış ve göç ile iskân politikalarını bu hedefler doğrultusunda oluşturmuştur (Barut, 2018, s. 175). Ancak bu sürecin yönetimi, Osmanlı idaresi için önemli bir idari ve mali sorumluluk getirmiş, devletin kaynaklarını büyük ölçüde zorlamıştır.

Osmanlı göç ve göçmen politikalarını Sultan II. Abdülhamid döneminde zorlayan bölgelerden biri de İran sınır hattı olmuştur. Osmanlı-İran ilişkilerini şekillendiren çeşitli dinamikler söz konusu olmuştur. İki ülke arasındaki dağlık coğrafya, siyasi sınırların düzenli ve istikrarlı bir statüye kavuşturulamaması, konargöçer aşiretlerin gerçekleştirdiği sınır ihlalleri sonucunda ortaya çıkan küçük çaplı çatışmalar ile demografik hareketliliğin süreklilik arz etmesi bu dinamiklerin başlıcalarını oluşturmaktadır. Bununla birlikte, bölgedeki halkların dini, mezhepsel, etnik ve kültürel çeşitliliği ile aşiret ve tarikat gibi farklı örgütlü yapıların varlığı, bu ilişkilerin en temel dinamiklerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Tüm bu unsurlara, 19. yüzyılın ortalarına doğru bölgede emperyalist faaliyetlerini giderek artıran Batılı ülkelerin hassas siyasi ve toplumsal dengeleri bozma teşebbüsleri de eklenmelidir. Bu dönemde, Osmanlı ve İran arasındaki ilişkiler, bölgeye nüfuz etmeye çalışan İngiltere ve Rusya gibi devletlerin etkisi altında şekillenmiştir. Dolayısıyla, Osmanlı-İran ilişkileri, yalnızca ikili etkileşimlerle değil, aynı zamanda büyük güçlerin müdahaleleriyle de belirlenen çok katmanlı bir yapı sergilemiştir (Işık, 2023, s. 456).

Osmanlı-İran ilişkilerinin gelişiminde etkili olan temel konu, genellikle İran ile Osmanlı topraklarında ve sınır bölgelerinde meydana gelen toplu göç hareketleri olmuştur. Bu göç hareketleri, iki ülke arasındaki siyasi, sosyal ve demografik dinamikleri doğrudan etkileyerek ilişkilerin seyrini belirlemiştir.

4. Sultan II. Abdülhamid Dönemi İran Göçleri

Bölgesel ve uluslararası konjonktürün getirdiği son durumda Osmanlı Devleti'nden İran'a yönelik göçler, birkaç temel faktörün etkisiyle gerçekleşmiştir. Bunlar, İran'ın bölgedeki nüfuzunu artırmaya yönelik propagandaları, Osmanlı Devleti'nin uygulamalarından rahatsız olan aşiretlerin

tepkileri, Rusya'nın Doğu Anadolu ve Irak'ta nüfuz alanı oluşturma girişimleri ve Ermeni milliyetçiliği faaliyetlerinin yarattığı huzursuzluklardır. Bu unsurlar, bölgedeki sosyal ve politik dengeleri sarsarak, göçlerin hızlanmasına ve yön değiştirmesine neden olmuştur.

4.1. İran'ın Osmanlı Vatandaşlarına Yönelik Propagandaları

İran'ın propagandaları, Osmanlı-İran sınırındaki aşiretlerin göçlerini etkileyen önemli bir faktör olmuştur. Osmanlı-İran sınır ihtilaflarına 1840'lardan itibaren İngiltere ve Rusya'nın da dahil olması, sorunların iki devlet arasında çözümünü zorlaştırmıştır (Çetinsaya, 2016, s. 397). İran, Osmanlı topraklarında yaşayan vatandaşlara yönelik çeşitli propaganda faaliyetleri yürütmüş, özellikle Osmanlı-İran sınır bölgelerindeki Şii nüfus üzerinde etkisini artırmayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda, Osmanlı vatandaşlarını kendi tarafına çekmeye çalışan İran, bazı aşiretler ve topluluklara mali ve siyasi teşvikler sunarak onlara olan bağlılığını güçlendirmeye çalışmıştır.

Osmanlı yönetimi, özellikle II. Abdülhamid döneminde İran'ın bu propagandalarını yakından takip etmiş ve karşı denge politikaları geliştirmiştir. Halk üzerindeki İran etkisini kırmak amacıyla dini, ekonomik ve idari önlemler alınmış; aşiret reislerine nasihatlerde bulunulmuş ve çeşitli hediyeler verilerek göç etmelerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, İran'dan Osmanlı topraklarına göç eden Gülher ve Sincabi aşiretlerinin İran'a dönmek istedikleri, ancak yerel yönetim tarafından buna zorla engel olduğu iddia edilmiştir. Bu yasağın kaldırılması için Hariciye Nezareti'ne başvurularak gerekli önlemlerin alınması talep edilmiştir (BOA., HR.MKT., 880/7, [7.6.1875]).

Hariciye Nezareti'nin İran Hariciyesi ile gerçekleştirdiği yazışmalar ve ilgili vilayetlerle yaptığı görüşmelerin yanı sıra, Tahran Büyükelçiliği'nden Hariciye Nezaretine gönderilen yazı da sadarete sunulmuştur. Yapılan incelemeler neticesinde, bahsi geçen büyükelçiliğin notlarından anlaşıldığı üzere, bu iddianın temelde doğru olmasına rağmen, bir grup askerle birlikte aşiretlerin iadesiyle ilgili olarak görev yapan bir yetkili, aşiretlere özel bir memur gönderilmesini önermiş ve bu görevi yerine getirebileceğini belirtmiştir. Ancak, bu durumun birtakım sakıncalar doğurabileceği endişesiyle, Gülher ve Sincabi aşiretlerinin geri dönmemeleri amacıyla, reislerinin uygun hediyelerle ödüllendirilmesi ve zamanında engelleyici manevi

tedbirlerin alınmasının gerekliliği Bağdat Vilayetine bildirilmiştir (BOA., HR.MKT., 880/7, [7.6.1875]). Bu tedbirlerin, aşiretlerin bağılıklarının pekiştirilmesi ve göç hareketlerinin önlenmesi açısından kritik öneme sahip olmuştur.

Yine, Gülher ve sincabi aşiretlerinden başka Nakuri aşireti'de İran'a göçmekteydi. Esbak Hakkâri Valisi tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen şifreli telgrafta, İran'a göç etmekte olan Nakuri Aşireti'nin Anadolu'da kalmasını sağlamak amacıyla alınabilecek tedbirlere dair bilgi talep edilmiştir. Telgrafta, aşiret üyelerinin göç etmelerini engellemek için hangi stratejilerin ve önlemlerin uygulanabileceği hususunun ivedilikle değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (BOA. DH.ŞFR., 130/72, [10.1.1885]). Bu bağlamda, yerel otoritelerin aşiret reisleriyle kuracakları iletişim, psikolojik destek ve teşvik edici unsurların belirlenmesi önem arz etmektedir. Ayrıca, Nakuri Aşireti'nin ihtiyaç duyduğu hizmetlerin ve kaynakların sağlanması, göç etmelerini önleyici bir etken olarak öne çıkmaktaydı.

İran'a göç girişiminde bulunan başka bir aşiret de Şekan aşiretiydi. Van Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli telgrafta, İran'ın vadeleri neticesinde tebaasıyla birlikte İran'a göç eden Şekan Aşireti reislerinden Alihanzade Mehmed Ağa'nın, yeniden Osmanlı topraklarına geri dönme arzusunda olduğu bildirilmiştir. Mehmed Ağa'nın geri dönüş talebinin gerçekleşmesi durumunda, gerekli bilgilendirmenin yapılacağı ifade edilmiştir (BOA., DH.ŞFR., 158/64, [24.5.1893]). Bu durum, bölgedeki İran faaliyetlerine ve göç hareketlerini yansıtan önemli bir gelişmeydi.

Dahiliye Nezareti'nden Musul Vilayeti'ne gönderilen yazıda, İran Devleti'ne bağlı leşker katibinin Tebriz'den Beradost Nahiyesi'ne gelerek buradan Osmanlı ülkesine göç eden kişileri deftere kaydettiğine dair duyumların alındığı belirtilmiştir. Ancak, Hariciye Nezareti'nin bu konuda bir bilgisi olmadığı ve söz konusu nahiyenin İran'a ait olması nedeniyle herhangi bir girişimde bulunamayacağı ifade edilmiştir. Dahiliye Nezareti Musul vilayeti'ne göndermiş olduğu yazı ile Hevr Nahiyesi'nden İran'a göç eden bireylerin hicret nedenlerinin araştırılması ve bu göçün önlenmesine yönelik gerekli tedbirlerin alınması talep edilmiştir (BOA., DH.MKT., 1410/39, [6.4.1887]).

Devlet bazen İran'dan kaçan suçluları geri göndermemek için onları korumaya ve taltif etme yoluna gitmiş bazen de İran'a kaçan suçlular için geri iade talebinde bulunmuştur. Hakkâri Vilayeti'nden gönderilen yazıda, İran

devleti tarafından yakalanma girişimlerine maruz kalan Hasan Beyzadeler ve onlarla birlikte olan avanesinden yalnızca Hüseyin Bey'in İran'a geçiş yapmadığı belirtilmiştir. Ayrıca, Hasan Bey'in oğlu Mirhac'ın taltif edildiği ve Süleymaniye'den İran'a göç eden Oramar Nahiyesi halkından bazı kişilerin geri döndükleri bilgisi verilmektedir. Bu geri dönüşlerin, İranlı görevliler tarafından kaydedildiği ifade edilmiştir (BOA., DH.MKT., 1399/78, [2.2.1888]). Bargiri kazasında yaşayan Haydarane aşiretine mensup Mehmed Sadık isimli şahıs ise, Mahmudi kazasından birçok hayvanı gaspettiği ve iki kişiyi katlettiği tespit edilmiştir. Bu eylemlerin ardından, Mehmed Sadık ve yirmi hane halkı, İran'a göç etmiştir. Söz konusu şahıs ve beraberindekilerin Türkiye'ye iade edilmesi, bölgedeki güvenlik ve asayişin sağlanması açısından büyük bir önem taşımaktadır. Dahiliye Nezareti Hakkari'ye göndermiş olduğu yazıda Mehmed Sadık'ın İran makamlarıyla yapılacak diplomatik görüşmelerin derhal başlatılarak geri iadesi için gerekli hukuki süreçlerin işletilmesi gerektiği ifade etmiştir (BOA., DH.MKT., 1556/86, [22.10.1888]).

Osmanlı Hükümeti aynı zamanda İran'dan gelen nüfuzlu kişilerin geriye göçüne engel olmak için maaş tahsisi ve taltif ve hediye yollarına başvurmuştur. İran'dan Süleymaniye'ye göç eden eski Bana Mutasarrıfı Kerim Hanzade Emanetullah Han, göç sonrası yaşadığı maddi sıkıntılar nedeniyle maaş tahsisi talebinde bulunmuştur. Süleymaniye'deki yerel yönetim, talebin aciliyetini ve adalet anlayışını dikkate alarak, Hanzade Emanetullah Han'ın durumu ile ilgili gerekli belgelerin toplanması ve ilgili mercilere sunulması için konuyu sadarete iletmiştir. Sadaret, Süleymaniye'ye göndermiş olduğu yazıda gerekli maaşın bağlanmasını yazmıştır (BOA., DH.MKT., 1850/116, [21.7.1891]). Yine, İran'dan Memalik-i Şahane'ye göç eden ve Bağdad'da ikamet eden Abdulkakim Han, göç sonrası yaşadığı maddi sıkıntılar nedeniyle maaş tahsisi talebinde bulunmuştur. Talebi dahiliye Nezareti tarafından değerlendirilerek gerekli maaşın bağlanması istenmiştir (BOA., İ.DH., 1298/17, [10.10.1892]).

İran, Osmanlı Devleti'nin Askeri tebasını da kendi nüfusuna katmak için aileleri üzerinde çeşitli propaganda ve vaatlere girişmiştir. Van'da, Mustafa Bey'in, aşiretiyle birlikte İran'a göç ettirilmek üzere teşebbüste bulunduğu ve bu süreçte Mustafa bey askeri rütbesinin geri verilmesini talep etmiştir (BOA., DH.ŞFR., 330/28, [18.7.1904]). Bu durum, hem bireysel hem de toplumsal bağlamda yaşanan zorlukların yansıması olarak değerlendirilebilir.

4.2. Osmanlı-İran Sınırındaki Aşiretlerin Göç Dinamikleri ve Siyasi Yansımaları

Aşiretlerin sınır ihlalleri sık sık Osmalı ve İran makamlarını meşgul etmekte ve iki ülke arasında gerginliklere yol açmaktaydı. Bağdad vilayetinden Sadarete gönderilen yazıda, Osmanlı ve İran aşiretleri arasında meydana gelen sınır ihlallerinin temel sebebinin, Binküdre'den İran'a göç eden Abdullah Çavuşoğulları'nın Bacılan aşiretine yönelik sık saldırıları olduğu tespit edildiği, söz konusu aşiret üyelerinin iadesi amacıyla İran'ın Bağdat Başşehbenderliği'ne resmi bir başvuruda bulunduğu bildirilmiştir darsaadetten gelen yazıda sınır ihlali yapan kişilerin tutuklanması ve Bacılan Aşiretinden çaldıkları malların geri alınarak verilmesi bildirilmiştir (BOA., DH.MKT., 612/59, [16.10.1902]). Bu başvuru, iki taraf arasında yaşanan anlaşmazlıkların çözülmesi ve sınır güvenliğinin sağlanması açısından önemli bir adım teşkil etmektedir.

Osmanlı İran'a giden vatandaşlarını geri iadesini isterken İran da kendi vatandaşlarını geri istemekteydi. Fakat iki tarafın da gelen göçmenleri iade konusunda istekli olmadıkları görülmektedir. Dahiliye Nezaretinden Erzurum Valiliğine gönderilen yazıda, Rusya hududunu geçerek "Enin" nam mahallinde toplanan Celali'nin Kesköyü taifesinin İran'a iade edilmesi hususundaki kararın gözden geçirildiği ifade edilmiştir. Başlangıçta bu kişilerin iade edilmesi ve onlara nasihatta bulunulması kararlaştırılmış olsa da, yapılan araştırmalar neticesinde söz konusu zevatın İran'a azimet ettiği anlaşılmıştır. Valilikten, bu göçün nedenleri hakkında kapsamlı bir rapor hazırlanarak Dahiliye Nezaretine bildirilmesi talep edilmektedir (BOA., DH.MKT., 1985/56, [10.8.1892]).

Aşiretler sahip oldukları arazilerin de yerel yönetimler tarafından başka aşiretlere satılması sebebiyle göç etme teşebbüsünde bulunmaktaydılar. Bağdad ve Basra Vilayetleri hudutları arasında bulunan Rebia Aşiretleri'nin yerleşim alanlarının, Bağdad Vilayeti tarafından başka bir aşirete satılması neticesinde, bahse konu aşiretin reisi, kendisine bağlı aşiret üyeleriyle birlikte İran'a göç etmeye zorlanmıştır. Bu durumun önlenmesi amacıyla, iki taraf arasında ihtilaf ve mukatele çıkmaması için gerekli önlemlerin alınması gerektiği vurgulanmıştır. Bu bağlamda, Altıncı Ordu-yı Hümayun Kumandanlığı tarafından yapılan telgraf ile Seraskerlik'e, ilgili izinlerin ve belgelerin temin edilmesi talep edilmiştir (BOA., BEO., 2716/203658, [8.12.1905]). Söz konusu süreç, yerel otoriteler arasında yaşanan anlaş-

mazlıkların ve sosyal huzursuzlukların giderilmesine yönelik çabaların bir parçası olarak değerlendirilmektedir.

Aşiretlerin göçünü etkileyen bir diğer faktör, bölgedeki otorite eksikliğinden faydalanarak gerçekleştirdikleri suçlardır. Bu suçlardan yargılanmaktan kaçınmak amacıyla bireyler, en yakın sınır noktasından İran'a geçiş yapma yoluna gitmektedir. Hakkariye bağlı Bargiri kazasında yaşayan Haydarane aşiretine mensup Mehmed Sadık, bu duruma bir örnek teşkil etmektedir. Eşkıyalık faaliyetleri çerçevesinde Mahmudi kazasından birçok hayvanı gasp etmiş ve iki kişiyi katletmiştir. Bu eylemlerinin ardından, yirmi hane halkıyla birlikte İran'a göç etmiştir. Bu nedenle, Mehmed Sadık ve onunla birlikte göç eden kişilerin Türkiye'ye iade edilmesi talep edilmiştir (BOA., DH.MKT., 1556/86, [22.10.1888]). Yine, Kaymakam Mahmud ve Azalar Mehmed Salih tarafından Sadaret'e gönderilen şifreli telgrafta, Suruç nahiyesi köylerinde Hafik Biraderler Fırkası ve Mikale Taifesi'nin gerçekleştirdiği eşkıyalık faaliyetleri nedeniyle köylülerin İran'a göç etme eğiliminde oldukları belirtilmiştir. Bu durum, bölgedeki güvenlik ve asayişin sağlanması açısından ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Dolayısıyla, köylülerin bu tür göç hareketlerini engellemek amacıyla gerekli tedbirlerin ivedilikle alınması gerektiği vurgulanmıştır (BOA., DH. ŞFR., 130/81, [14.6.1886]).

İran'a göç eden suçlular, zaman zaman devlete geri dönme karşılığında affedilmeleri yönünde taleplerde bulunmaktaydılar. Bu bağlamda, Celali Aşireti'nin Sakanlı taifesinden olan ve İran'a göç etmiş, ancak daha sonra geri dönme kararı alan İbrahim Ağa'nın, hukuk-u umumiye davasının affı talep edilmiştir (BOA., İ.DH., 1315/53, [27.9.1894]). Söz konusu talep, İbrahim Ağa'nın geri dönüşü sonrası, devletle olan hukuki ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi ve geçmişteki yükümlülüklerinin affedilmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu durum, devletin aşiretler üzerindeki kontrolünü güçlendirme ve bölgedeki istikrarı sağlama çabalarının bir parçası olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı Devleti'nin uygulamaları da Osmanlı-İran sınırındaki aşiretlerin göçlerini etkileyen önemli bir faktördür. Osmanlı Devleti, II. Abdülhamid döneminde özellikle muhacirin komisyonları aracılığıyla konar göçer aşiretler ve dışarıdan gelen göçmen nüfusunun takibi, kontrolünün ve gerekli yardımların sağlanması ve düzenli vergilendirilmesi için sıkı bir iskân politikası izlemeyi amaçlamıştır. Ancak, bu iskân politikasının muhatapları,

maruz kaldıkları ekonomik, siyasi ve sosyal nedenlerden ötürü, bu süreçte kolaylıkla iskâna tabi tutulamamıştır. Osmanlı'nın göçebe gruplara yönelik iskân politikası, bir açıdan devlet otoritesinin tesisine yönelik bir çaba olarak değerlendirirken, diğer bir açıdan da bir medenileştirme hamlesi olarak nitelendirilmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı-İran sınır bölgesinde yoğun göçebe nüfusa sahip olan Caf aşireti, söz konusu politikanın muhataplarından biri olmuştur. Ancak, devletin iskân politikasını hayata geçirecek gerekli altyapı eksiklikleri, Caf aşiret beylerinin nüfuzlarını koruma adına sergiledikleri olumsuz tutumlar ve yerleşik yaşamın göçebeler üzerindeki olumsuz imajı gibi faktörler, sürecin karmaşıklığını artıran unsurlar arasında yer almıştır (Dinç, 2020, s. 410).

19. yüzyılda, Caf aşireti, Osmanlı egemenliğinde bulunan Süleymaniye sancağı ile İran egemenliğindeki Cevanrud, Zohab ve Sinne (Senendec) bölgeleri arasında geniş bir alana yayılmış olan, ağırlıklı olarak göçebe bir Kürt aşireti olarak tanımlanmaktadır. Bu aşiret, bölgenin sosyo-ekonomik dinamiklerinde önemli bir rol oynamış ve hem Osmanlı hem de İran yönetimleriyle olan ilişkileri çerçevesinde çeşitli etkileşimlere girmiştir. Göçebe yaşam tarzları, hem kültürel hem de ekonomik açıdan kendilerine özgü bir kimlik geliştirmelerine olanak tanımıştır (Dinç, 2020, s. 413). Ancak, Uygulanan iskân politikaları sonucunda, Caf aşiretine mensup üç bin hane-nin, maruz kaldıkları baskı ve dayatmalar nedeniyle İran'a göç ettiği tespit edilmiştir. Geriye kalan bireylerin de benzer bir zorunlulukla karşı karşıya kalacakları, aşiret kethüdaları tarafından yapılan başvurular doğrultusunda anlaşılmıştır. Bu durum, bölgedeki sosyo-ekonomik dengenin sağlanması açısından önemli bir risk teşkil etmekte olup, ilgili makamların bu durumu titizlikle değerlendirmesi ve gerekli önleyici tedbirlerin alınması talep edilmektedir (BOA., DH.MKT., 1563/16, [10.11.1888]). Caf aşireti hükümet için önemli bir nüfus ve nüfuz kuvvetidir. Bu nedenle hükümet Caf aşiretini hareketlerini yakından takip etmekte, Caf Aşireti'nin İran'a geçişini engellemeye yönelik teşebbüslerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu süreçte, İran'daki karışıklıkların Sine Vilayeti'ne sıçraması, bölgedeki güvenlik durumunu daha da hassas hale getirmiş, özellikle bazı nahiyelerin boşaltılarak, halkın güvenli bir bölge olarak görülen Sana Nahiyesi'ne göç ettiği tespit edilmiştir (BOA., Y.PRK.ASK., 247/107, [24.6.1907]). Bu durum, hem Caf Aşireti'nin İran'a geçişini zorlaştırma çabalarının hem de Sine Vilayeti'ndeki sosyal ve siyasi istikrarın korunmasına yönelik stratejik adımların bir parçasıdır. Yine, Mahmud Paşa'nın azledilmesinin ardından

Caf aşireti içinde bir kırgınlık meydana gelmiştir. Bu duruma bağlı olarak, Mahmud Paşa'nın oğlu Hüsrev Bey ve bir grup aşiret mensubu, İran'a göç etme niyetinde olduklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca, Baclanlı aşiretine mensup bazı bireylerin de benzer düşünceler içinde olduğu gözlemlenmiştir. Bu gelişmeler, aşiretler arası ilişkilerin ve bölgedeki sosyo-politik denge'nin etkilenmesine yol açabilecek niteliktedir (BOA., DH.ŞFR., 138/34, [5.1.1889]).

Yine devletin uyguladığı iskan politikasına muhalefet eden bir aşiret de Deşnizadelerdi. Hakkâri'den Dahiliye nezaretine gönderilen yazıda, Hakkâri'de bulunan Deşnizade Ailesi'nin, vilayet dışındaki bir mahalde iskan edilme kararına muhalefet ederek İran'a göç etme amacıyla İran memurları ile irtibat kurduğu bildirilmiştir (BOA., DH.MKT., 1466/35, [27.11.1887]). Deşnizadelerin bu eylemi, yerel yönetimlerin otoritesine karşı bir itaatsizlik olarak değerlendirilebilirken, aynı zamanda İran ile kurulan iletişim, ailenin geleceği üzerindeki belirsizlik ve yerel yönetimden duyulan hoşnutsuzluk ile ilişkilidir.

Aşiretlerin eğitim durumları da Osmanlı devletinin iskan politikasını etkileyen önemli bir faktördür. Her hangi bir uygulama ya da olay neticesinde İran'a göç edebiliyor olmaları onların eğitilmelerini ve yeniden iskan edilmelerini gerekli kılmaktaydı. Dahiliye Nezareti'nden Musul vilayetine yapılan bir bildirimde, aşiretlerin yerli halka yönelik tecavüzleri sonucu halkın diğer bölgelere göç ettiği belirtilmiştir. Bu durumun, aşiretlerin ıslah edilmesi ve eğitilmesi gerektiğini ifade eden eski Kerkük Nakibüleşraf Kaymakamı Abdüşşiar Efendi'nin bildirisinin ardından gerçekleştirilen tahkikat, aşiretler arasında meydana gelen çekişmelerin eğitimsizlikten kaynaklandığını ortaya koymuştur. Ayrıca, İran'a hicret eden kimsenin bulunmadığı hususu da vurgulanmıştır (BOA., DH.TMIK.M., 137/23, [8.1.1903]).

4.3. Osmanlı-İran Sınırında Hamidiye Alaylarının Göç Dinamiklerine Etkisi

II. Abdülhamid döneminde, 1891 yılında kurulan Hamidiye Alayları, Doğu Anadolu'nun sosyal, siyasi ve ekonomik yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Osmanlı Devleti, bu alayları Kürt aşiretlerinden oluşturarak, hem devletin otoritesini pekiştirmeyi hem de bölgedeki güvenliğı sağlamayı

amaçlamıştır. Abdülhamid, merkeziyetçi yönetimin maddi gücünü hilâfet makamının manevi otoritesiyle birleştirerek İslam birliğini güçlendirmeyi ve imparatorluğu içte ve dışta sağlamlaştırmayı hedeflemiştir. Hamidiye Alayları, yalnızca Ermeni meselesi ile sınırlı tutulamaz; Abdülhamid'in genel stratejisinin bir parçası olarak, merkezi otoritenin tesis edilmesi, yeni bir sosyo-politik denge kurulması ve aşiretlerin askeri güç olarak kullanılması gibi çeşitli faktörler alayların kuruluşunu etkilemiştir. Özellikle Doğu Anadolu'da etkili olan İran'ın propagandalarının önünün alınmasında büyük oranda istifade edilen bir yapı olmuştur. Ayrıca, aşiretlere silah dağıtımı ve çeşitli yardımlar yoluyla, Abdülhamid kendisini “hami padişah” olarak konumlandırmayı başarmıştır. Aşiretlerin askeri potansiyeli, Osmanlı-Rus Savaşı sırasında da gözlemlenmiştir; bu da onların, keşif ve gerilla savaşlarında önemli bir destek sağlayabileceğini göstermektedir. Ermenilerin isyan hazırlıklarına başlaması, Abdülhamid'i Müslüman halkı örgütleyip silahlandırmaya yönlendirmiştir. 1891 yılından sonra Ermenilerin alayların dağıtılmasını talep etmesi, bu alayların tartışmalı rolünü güçlendirmiştir. Ancak, alayların tamamen Ermenilere karşı kurulmadığı, zaman zaman yaşanan İran, Rusya ve İngiltere'nin provakatif propagandalarına karşı o dönemin koşullarına bağlı olarak geliştiği söylenebilir (Kodaman, 1987, s. 21–32).

Hamidiye Alayları, çeşitli dönemlerde aşiretler tarafından şikâyet konusu olmuştur. Özellikle Diyarbakır bölgesinde, nüfuzlu Hamidiye Kumandanı ve Milli Aşireti reisi İbrahim Paşa'nın uyguladığı baskılara karşı, Ağustos 1905, Ocak 1906 ve Kasım 1907 tarihlerinde önemli halk hareketleri yaşanmıştır. Bu dönemlerde, İbrahim Paşa'nın aşiretler üzerindeki otoriter yönetimi, yerel halkın tepkisini çekmiş ve kitlesel isyanların patlak vermesine yol açmıştır. Bu hareketler, hem aşiretlerin devletle olan ilişkilerinin gerginliğini ortaya koymakta hem de Hamidiye Alayları'nın bölgedeki sosyal dinamikler üzerindeki olumsuz etkilerini gözler önüne sermektedir. Aşiretlerin, kendi haklarını savunmak amacıyla gerçekleştirdiği bu halk hareketleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun taşra yönetiminde yaşanan güçlükleri ve halkın merkezi otoriteye karşı duyduğu hoşnutsuzluğu da yansıtmaktadır. Alayların varlığı ve işleyişi, yerel halkın güvenlik ve istikrar arayışları açısından kritik bir konu olmuştur. Van, Çemişgezek, Çorum, Bitlis, Siirt ve Kerbela gibi bölgelerde de çeşitli olaylar meydana gelmiştir. Bu isyanların sebepleri incelendiğinde, her birinin vergi yükü, kötüleşen iktisadi koşullar, Yemen'e asker sevkıyatı ve yerel yöneticilerin veya Hamidiye

aşiretlerinin baskıları gibi yerel iktisadi ve idari sorunlardan kaynaklandığı, dolayısıyla halkta genel bir hoşnutsuzluğa yol açtığı görülmektedir (Çetinsaya, 2016, s. 398). Yaşanan hoşnutsuzluklar bölge halkını İran'ın bölgede kışkırtıcı hareketlerine zemin hazırlamaktaydı.

Van'a tabi Çubuklu karyeli Mehmed ve Osmanlı karyeli Yusuf Ağa, akrabalarıyla birlikte, Hamidiye Alayları tarafından maruz kaldıkları mezalim nedeniyle İran'daki Celali Aşireti'ne göç etmiştir (BOA., DH.ŞFR., 169/4, [29.9.1894]). Diğer taraftan güvenlik tedbirleri kapsamında alayların teşkil edilmesi de aşiretler tarafından gelen istekler arasındadır. Van'ın Gevar civarında toplanan İran askerlerinin gerçekleştirdiği tecavüz vakalarının engellenmesi, bölgedeki güvenliğin ve asayişin sağlanması açısından acil bir gereklilik haline gelmiştir. Bu bağlamda, Musul Valisi Aziz Paşa'nın azli ve yerine uygun bir başkasının atanması ve bir hamidiye alayı teşkili konularında değerlendirme yapılması Van Valisinden Sadaret'e yazılmıştır (BOA., İ..MTZ.(04), 29/1890, [25.6.1895]). Yine Gevar ahalisinden olup Urmiye'ye göç eden Nasturilerin, eski vatanlarına dönme arzusu taşımaları ve bu süreçte karşılaştıkları zorluklar, bölgedeki güvenlik durumunu doğrudan etkilemektedir. Bacirge ve Gevar arasında bulunan aşiretlerin saldırıları, Nasturilerin geri dönüşünü tehdit eden önemli bir faktör haline gelmiştir. Bu nedenle Nasturiler korunmaları için süvari birliklerinin temin edilmesini talep etmişlerdir (BOA., MKT.MHM., 672/21, [21.5.1898]).

Bu olaylar, Hamidiye Alayları'nın bölgedeki aşiretlerle olan ilişkileri ve bu ilişkilerin yol açtığı sosyal ve ekonomik sorunları göstermektedir. Aşiretlerin, devletin uygulamalarından kaynaklanan huzursuzluklar neticesinde, yeni yerleşim yerleri arayışına girmelerine yol açtığı görülmektedir. Diğer taraftan da Hamidiye süvari birliklerinin bölgedeki güvenliği sağlamada ve aşiretlerle devletin ilişkilerinde olumlu bir yönü olduğu görülmektedir.

4.4. Rusya'nın Osmanlı-İran Sınırındaki Faaliyetleri ve Ermeni İsyanlarının Göç Hareketleri Üzerindeki Etkisi

Rusya'nın Doğu Anadolu ve Irak'ta nüfuz alanı oluşturma girişimleri ve artan Ermeni milliyetçiliği faaliyetleri de Osmanlı-İran sınır hattında gözlemlenen maksatlı göç hareketlerinin sebepleridir. Babıali tarafından Türkiye'den Rusya'ya firar eden ve Osmanlı tabiiyetini kaybeden, ardından Amerikan vatandaşlığı elde eden Ermenilerin Türkiye'ye girişlerini

yasaklamıştır. Bu kişilerin Rus uyrukluğunu kabul etmeyenlerin Rusya tarafından ülkeyi terk etmeleri zorunlu kılınmış, ihtilal amacıyla Türkiye'ye silah sokma ve gizlice giriş teşebbüsleri bilgisi alınmıştır. Türk-Rus sınırındaki olaylar sırasında, Avrupa ve Amerika'dan gelen yüzlerce Ermeni ile Ermeni çetelerinin İran üzerinden Türkiye'ye sızma girişimleri de yaşanmıştır. Ayrıca, sınırda görevli Ermeni asıllı memur ve subayların Ermeni çetelerine yardım etmesi, Bulgaristan'daki Ermeni müfsidlerin ise Türk topraklarına saldırmak için Rusya'nın sinyalin beklediği şifreli telgraflarla sadarate bildirilmiştir (BOA., HR.SFR.1..., 153/51, [19.12.1902]).

XIX. yüzyılın başlarında Ruslar, Nasturilerle iletişim kurmaya başlamış, ancak Rus misyonerlik faaliyetleri Urmiye bölgesinde 1897'de etkinleşmiştir. 1896 yılında Rus Ortodoks Kilisesi'nden bir heyet, Nasturiler üzerine çalışmalar yapmak üzere İran'a gitme kararı almıştır. Urmiye'ye gelen Rus Ortodoks Kilisesi Misyonu, Nasturilerle birleşme çağrısı yapmış ve büyük bir grup oluşturmuştur. Bu dönemde İngiliz misyonerlik faaliyetleri de Urmiye'den Van'a taşınmış ve çoğu iş Ruslara devredilmiştir. Osmanlı Devleti'ne bağlı Hakkari, Yüksekova ve çevresindeki Nasturiler, 1896-97 yıllarında Kürtlerle yaşadıkları sorunlar ve kıtlık nedeniyle Urmiye'ye göç etmişlerdir. Yaklaşık 6.000 kişilik bu göçmenler, yeterli barınma ve gıda yardımı alamadıkları için sıkıntı yaşamış ve Osmanlı yöneticilerine geri dönme talebinde bulunmuşlardır. Bazı Nasturiler geri dönerken, kalanlar Ortodoks mezhebini kabul etmiştir. Rus etkisinin artmasıyla telaşa kapılan İngilizler, daha önce Urmiye'ye göç etmiş olan Nasturilerin Rus etkisine girmesini engellemek amacıyla Osmanlı topraklarına göç etmelerine yardımcı olmuşlardır. Osmanlı yetkilileri ise Nasturilere her türlü yardımı sağlayarak sıkıntılarını gidermeye çalışmışlardır. (Karabalık, 2020, s. 452).

Van Valisi Hamdi tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli telgrafta, Mahmudi, Karakilise ve Milan nahiyelerinden yaklaşık iki yüz hane-nin İran'a göç ettiği yönündeki istihbaratın doğrulanması talep edilmiştir. Bu göç hareketinin sebeplerinin araştırılması, bölgedeki sosyal ve ekonomik istikrar açısından kiritik bir öneme sahiptir. Göç eden hanelerin sayısının artması, yerel halk arasında endişe ve huzursuzluk yaratabileceği gibi, aynı zamanda bölgedeki asayişin de bozulmasına neden olabilir. Bu bağlamda, göçün arka planındaki nedenlerin, özellikle güvenlik, ekonomik koşullar ve yerel yönetimlerin etkisi gibi unsurların titizlikle incelenmesi gerekmektedir. Dersaadet Vali Hamdi'den, durumu aydınlatacak gerekli

tahkikatın yapılmasını ve sonuçlarının en kısa sürede iletilmesini istemiştir (BOA., DH.ŞFR., 130/92, [24.6.1886]). Tahkikat neticesinde, İran'a göç edenlerin Hristiyan taifesinden olduğu ve bu kişilerin kabul edilme-yerek geri gönderildiği bilgisi elde edilmiştir (BOA., DH.ŞFR., 130/96, [27.6.1886]). Bu durum, hem bölgedeki etnik ve dini dinamiklerin hem de uluslararası ilişkilerin karmaşık doğasını yansıtmaktadır.

Van Valisi, 29 Mayıs 1886 tarihinde gönderdiği şifreli telgrafla, Hakkari'nin Mahmudi kazası köyleri ahalisinin aşamalı olarak İran'a göç etmekte olduğunu bildirmiştir. Bu göçlerin, köy ve nahiyelerin boşalmasına neden olduğu, aynı zamanda gözlemlenen göç eden halkın Hristiyan nüfusunun olduğu ifade edilmiştir. Vali, bu durumu dikkate alarak, bölgedeki sosyal ve demografik dinamiklerin etkilerini göz önünde bulundurmuş ve yerel otoritelerin durumu yönetebilmesi için gerekli tedbirlerin alınması gerektiğinin altını çizmiştir (BOA., DH.ŞFR., 130/46 [29.5.1886]).

Ermeni fesat hareketleri de Osmanlı'dan İran'a yapılan göçlerin önemli sebeplerindendir. Aynı zamanda Rusya'nın propagandalarıyla İran ya da Rusya'ya aileleri ile göç eden Ermeniler Osmanlı-İran sınır güvenliğinde de önemli bir konu olarak karşımıza çıkar. Sivas'ın Akdeğirmen Mahallesi'nde yaşayan ve Bank-ı Osmani Hadisesi'ne katılan Ermeni vatandaş Kaspar Nalbantyan'ın, Marsilya'ya firar ettiği bildirilmiştir. Firar sonrasında, Nalbantyan'ın İran Konsolosluğu'ndan Avadis Nikogos adına düzenlenmiş sahte bir pasaport temin ederek Batum'a geçtiği tespit edilmiştir. Batum'da, Rusya'daki Ermeni nüfusunu Osmanlı sınırına göçe teşvik etmeye yönelik faaliyetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, söz konusu Ermeni fesatçısının yakalanması amacıyla konsoloslar tarafından kapsamlı bir tahkikat yapılması gerektiği vurgulanmaktadır (BOA., DH.TMIK.M., 215/49, [15.2.1906]). Bu durum, hem bölgedeki istikrarı tehdit eden Ermeni fesadının bertaraf edilmesi hem de toplumsal güvenliğinin sağlanması açısından önem taşımaktadır.

Hükümet, özellikle İran ve Rusya'ya aileleriyle beraber göç eden ve vatandaşlık hakkı kazanan Ermeni göçmenlerin tekrar ülkeye girişini engellemek amacıyla sınır vilayetleriyle sürekli yazışma halinde bulunmaktaydı. Rusya ve İran'dan göç ederek Osmanlı topraklarına yerleşmek isteyen Ermenilerin kabul edilmemesi hususunda yapılan genel tebligata istinaden, çeşitli vilayetlerden gelen yanıtların Sadaret'e takdim edilmesi istenmiştir (BOA., DH.MKT., 274/73, [24.8.1894]).

XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı ve İran arasındaki sınır bölgelerinde yaşanan göç hareketleri, bölgesel ve uluslararası dinamiklerin etkisiyle şekillenen karmaşık bir süreç olmuştur. Bu süreç, İran'ın propagandaları, Osmanlı Devleti'nin uygulamaları karşısında huzursuz olan aşiretlerin tepkileri, Rusya'nın bölgede nüfuz elde etme çabaları ve Ermeni milliyetçiliği faaliyetleri gibi birçok faktör tarafından tetiklenmiştir. Osmanlı Devleti, aşiretlerin bağlılığını pekiştirmek ve göçleri önlemek amacıyla aşiret liderlerine hediyeler, maaşlar ve teşvikler sunarak bölgedeki dengeyi korumaya çalışmıştır. Bununla birlikte, İran'a göç eden aşiretlerin geri dönmesini sağlamak ve Osmanlı topraklarına gelen nüfuzlu kişilerin kalmasını temin etmek için çeşitli tedbirler almıştır.

Bu çabalar, Osmanlı-İran ilişkilerinin kırılğan yapısını ve her iki devlet arasındaki sınır bölgelerinde süregelen nüfuz mücadelesini gözler önüne sermektedir. Aşiretler üzerindeki kontrolün güçlendirilmesi ve bölgedeki güvenliğin sağlanması, hem Osmanlı hem de İran için öncelikli hedefler olmuştur. Bu bağlamda, devletlerin göç hareketleriyle başa çıkma yöntemleri ve sınır güvenliğini sağlama çabaları, bölgedeki istikrarın sağlanmasında kritik bir rol oynamıştır.

Osmanlı-İran sınırındaki aşiretlerin göç hareketleri, devletin iskân politikalarının başarısızlıkları, sosyal huzursuzluklar ve dış güçlerin etkileriyle şekillenmiş bir süreçtir. Aşiretlerin göçleri, Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesinin zayıflamasına ve İran'ın kışkırtıcı faaliyetlerine zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla, bu durum hem Osmanlı hem de İran yönetimleri için ciddi bir sorun teşkil etmiş, bölgedeki sosyal, ekonomik ve siyasi dengenin sağlanmasında önemli bir rol oynamıştır.

Sonuç olarak, bu süreç, Osmanlı Devleti'nin stratejik planlamalarını zorlaştırmış ve bölgedeki sosyal ve ekonomik dengenin sağlanması açısından sürekli bir risk oluşturmuştur. Aşiretlerin isyanları ve göçleri, her iki devletin de otoritesini tehdit eden karmaşık bir tablo oluşturmuş, Osmanlı-İran sınırındaki istikrarı tehdit etmiştir.

5. Sonuç

Yerel ve uluslararası dinamiklerin etkisiyle Osmanlı Devleti'nden İran'a göçler meydana gelmiştir. Batı devletler ve Rusya'nın desteğiyle Osmanlı coğrafyasında meydana çatışmalar ve bu çatışmaların yol açtığı güven-

sizlik ortamı Osmanlı Devleti'nden dışarıya doğru göç hareketlerine yol açmıştır. Dış müdahaleler ve provokasyonlar bilhassa Doğu Anadolu bölgesinde otorite boşluğuna sebebiyet vermiştir. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi Osmanlı Devleti'ni Ermenilerin güvenliğini sağlamak amacıyla reformlar gerçekleştirmeye zorlamıştır. Ayrıca, Uluslararası alanda bazı yeni gelişmelere yaşanmıştır. Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk eden İngiltere, Rus etkisine karşı bir tampon oluşturma amacıyla bir Ermenistan devleti kurulması fikrini gündeme getirmiştir. Bu siyasi değişim, Osmanlı İmparatorluğu'nun içerisinde bulunduğu zayıflığı daha da derinleştirmiştir. Aynı zamanda, 18. yüzyıldan itibaren Suriye bölgesinde etkin bir politika izleyen Fransa'nın Suriye üzerindeki müdahalesi sadece Lübnan bölgesi ile sınırlı kalmamış, tüm bölgedeki siyasi dinamiklerin yeniden şekillenmesine neden olmuş ve bu durum, bölgedeki etnik gruplar arasında gerilimi artırmıştır. Yaşanan bu gelişmeler Osmanlı Devleti'nden İran'a göçü tetiklemiştir.

Dış faktörlerin yanı sıra iç dinamikler de Osmanlı Devleti'nden İran'a göçü tetikleyen önemli bir unsura dönüşmüştür. Özellikle aşiretlerin, sahip oldukları arazilerin yerel yönetimler tarafından başka aşiretlere satılması, bu göç hareketinin önemli sebeplerinden biri olmuştur. Bu durum, ekonomik kaygılarla birleşerek toplumsal dinamiklerde köklü değişimlere yol açmıştır.

Ayrıca, bölgede var olan otorite eksikliği, aşiretlerin suça yönelmesine neden olmuştur. Bu suç faaliyetleri, aşiretlerin göç kararını etkileyen diğer bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nden İran'a göç hem iç dinamiklerin hem de dışsal etmenlerin etkileşimiyle şekillenen çok boyutlu bir olgu olarak değerlendirilmelidir. Aşiretlerin bu göç süreçleri, sadece bireyleri değil, aynı zamanda toplumsal yapıları da derinden etkilemiştir. İran toplumsal alanda gerçekleştirdiği propaganda ile bazı aşiret liderlerini etkilemiş ve kullanmaya çalışmıştır. Örneğin çok güçlü ve dağınık bir konargöçer hayat süren Caf Aşireti, İran nüfuzuna açık haldeydi. Aşiret beylerinin suiistimalleri, İran'ın propagandaları ve bazen de Osmanlı yerel yöneticilerinin yetersizlikleri, zaman zaman iki ülke arasında diplomatik krize neden olabiliyordu.

II. Abdülhamid, Doğu Anadolu'daki otorite boşluğunu doldurmak amacıyla güçlü aşiretleri desteklemiştir. Bu strateji, bölgedeki güvenliğini sağlamak ve merkezi otoriteyi güçlendirmek için önemli bir adım olarak değeri-

dirilmektedir. Aynı zamanda, bu dönemde Kürtlerden oluşan Hamidiye Alayları kurulmuş ve bu alaylar, devletin kontrolünü pekiştirmeyi hedeflemiştir. Ancak, Hamidiye alayı ile bazı aşiretler arasında çeşitli problemler yaşanmıştır. Bu sorunlar, aşiretler arasındaki çatışmaların yanı sıra sosyal ve ekonomik gerilimlerin de bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum, yeni göç hareketlerine zemin hazırlamış ve bölgedeki demografik yapının değişmesine neden olmuştur. Aşiretlerin içindeki bu huzursuzluk, bireylerin ve toplulukların göç etme kararlarını etkilemiştir.

Sonuç olarak, Osmanlı ve İran arasındaki dağlık ve çeşitli yapıya sahip sınır bölgeleri, iki devletin nüfuz mücadelesine sahne olmuş ve bu durum bölgede istikrarsız bir denge yaratmıştır. Aşiretler ve farklı dini gruplar, Osmanlı-İran ilişkilerinde önemli roller oynamış; sınırları ve yerel yapıları kullanarak kendi güç dengelerini oluşturmuşlardır. XIX. yüzyıl boyunca, her iki devlet de bu grupların desteğini alarak sınır ötesinde güç ve nüfuz kazanma hedefini gütmüştür. Sonuç olarak, aşiretlerin ve dini grupların sağladığı esnek geçişlilik, iki ülke arasındaki göç hareketlerini ve sınır ihlallerini artırmış, bölgeyi sadece iki devletin değil aynı zamanda çok yönlü etkileşimlerin bir merkezi haline getirmiştir.

Beyan

Bu makaleye her iki yazar eşit katkı sağlamıştır. Makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden malî destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

Both of the authors contributed equally to this article. The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Barkan, Ö. L. (1953). Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15(1-4), 209-237. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iuifm/issue/876/9757>
- Barkan, Ö. L. (2015). İstila devirlerinin kolonizatör Türk dervişleri ve zaviyeler. *İnsan&İnsan*, 5, 5-37. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/261397>
- Barut, I. (2018). Osmanlı Dönemi'nde gerçekleşen göçlerin kurumsallaşma ve göç politikaları üzerindeki etkileri. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 40(2), 161-190. <https://doi.org/10.21560/spcd.v18i39974.448601>
- BOA., BEO., 2716/203658, (8.12.1905).
- BOA., DH.MKT., 1399/78, (2.2.1888).
- BOA., DH.MKT., 1410/39, (6.4.1887).
- BOA., DH.MKT., 1466/35, (27.11.1887).
- BOA., DH.MKT., 1556/86, (22.10.1888).
- BOA., DH.MKT., 1563/16, (10.11.1888).
- BOA., DH.MKT., 1850/116, (21.7.1891).
- BOA., DH.MKT., 1985/56, (10.8.1892).
- BOA., DH.MKT., 274/73, (24.8.1894).
- BOA., DH.MKT., 612/59, (16.10.1902).
- BOA., DH.ŞFR., 130/46 (29.5.1886).
- BOA., DH.ŞFR., 130/72, (10.1.1885).
- BOA., DH.ŞFR., 130/81, (14.6.1886).
- BOA., DH.ŞFR., 130/92, (24.6.1886).
- BOA., DH.ŞFR., 130/96, (27.6.1886).
- BOA., DH.ŞFR., 138/34, (5.1.1889).
- BOA., DH.ŞFR., 158/64, (24.5.1893).
- BOA., DH.ŞFR., 169/4, (29.9.1894).

- BOA., DH.ŞFR., 330/28, (18.7.1904).
- BOA., DH.TMIK.M., 137/23, (8.1.1903).
- BOA., DH.TMIK.M., 215/49, (15.2.1906).
- BOA., HR.MKT., 880/7, (7.6.1875).
- BOA., HR.SFR.1..., 153/51, (19.12.1902).
- BOA., İ.DH., 1298/17, (10.10.1892).
- BOA., İ.DH., 1315/53, (27.9.1894).
- BOA., İ.MTZ.(04), 29/1890, (25.6.1895).
- BOA., MKT.MHM., 672/21, (21.5.1898).
- BOA., Y.PRK.ASK., 247/107, (24.6.1907).
- Bozkurt, U. (2021). II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) ekonomik sebeplerden dolayı meydana gelen dış göçler. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 51, 481–506. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yyusbed/issue/61126/908241>
- Çetinsaya, G. (2016). II. Abdülhamid'in iç politikası: Bir dönemlendirme denemesi. *Osmanlı Araştırmaları*, 47(47), 353–409. <https://doi.org/10.18589/oa.583218>
- Çoban, H. (2018). Nefy- ü kıyas defterlerine göre Tanzimat sonrasında balıkanlardan yapılan sürgünler (1848-1883). *Vakanüvis*, 3(2), 137–167. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/573489>
- Dinç, F. (2020). “Medenileştirme” aracı olarak Osmanlı'nın iskân politikası: Caf Aşireti örneği. *E-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi (JOSR)*, 12(3), 410–426. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.748817>
- Efe, H. (2018). Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’de yaşanan göçler ve etkileri. *Sosyal Bilimler Metinleri*, (1), 16–27. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sbm/issue/36882/412976>
- Erdem, U. (2014). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)* (Kayıt No. 385413). [Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi
- Işık, Z. (2023). Osmanlı İran ilişkilerinde bir nüfuz aracı olarak tarikat şeyhleri: Şeyh Ma'rûf örneği. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (108), 455–473. <https://doi.org/10.60163/hbv.108.029>

- İpek, N. (2014). Kaynakların dilinde göç kavramı. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, (17), 9–20. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kid/issue/10140/124680>
- İpek, N., Şimşirgil, A., Gülsoy, E., & Taşdemir, M. (2019). Osmanlı Devleti'nin göç ve iskân politikaları. İçinde N. İpek & M. Taşdemir (Ed), *Osmanlı'da İskân ve Göç* (s.140-161). Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Karabalık, K. (2020). Birinci Dünya Savaşı'nda İran'da Rusya Destekli Nasturi Olayları ve Osmanlı Devleti (1914-1917). *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 15(2), 450–463. <https://doi.org/10.48145/gopsbad.792653>
- Kodaman, B. (1987). *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Özhazar, İ. (2024). Osmanlı Devleti'nin göç ve iskân siyasetinin uluslararası boyutu (1850-1915). *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, (12), 1101–1133. <https://doi.org/10.56720/mevzu.1509558>
- Uğurlu, C. (2022). Balkan Savaşlarında Hilâl-i Ahmer cemiyetinin muhacirlere sosyal yardımları. *SDE Akademi Dergisi*, 2(4), 44–75. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sde/issue/68387/1037155>